

نقش نماز جماعت در پیوندهای اجتماعی

جمشید میرزایی*

مدرس جامعه‌شناسی دانشگاه فرهنگیان و دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

چکیده

علم جامعه‌شناسی به دین به عنوان پدیده‌ای اجتماعی که با آدمیان و اجتماع سروکار دارد می‌پردازد. هدف پژوهش حاضر تبیین آموزه‌های علم جامعه‌شناسی در تبیین تأثیرات نماز جماعت بود. سرمایه اجتماعی نوعی دارایی است که بر کمیت و کیفیت روابط اعضای جامعه اشاره دارد. سرمایه اجتماعی پیامد روابط و تعاملات اجتماعی پایدار و منسجم در جامعه است. مسجد از مهمترین ذخیره گاه‌های سرمایه اجتماعی در جامعه ما است و از آنجایی که دین مبین اسلام از جلسات و گردهمایی‌ها و از مراسم و مناسک جمعی حمایت می‌کند و نیز بسیاری از مراسم دینی آن به شکل جمعی برگزار می‌شود، موجب بهبود روابط و تعاملات اجتماعی و گسترش شیوه همکاری و همیاری و افزایش آگاهی‌های اجتماعی می‌گردد و حضور بیشتر در این مناسک مذهبی جمعی، موجب افزایش سرمایه اجتماعی جامعه می‌شود.

کلیدواژه‌ها: نماز جماعت؛ سرمایه اجتماعی؛ سرمایه اجتماعی؛ پیوندهای اجتماعی

مقدمه

دین از جمله موضوعاتی است که همواره در مرکز توجه متفکران اجتماعی قرار داشته است و این ناشی از اهمیتی است که دین در حیات اجتماعی مردمان اعصار گذشته داشته است (شجاعی زند، ۱۳۸۸). یکی از حوزه‌های کاری متفکران اجتماعی، علم جامعه‌شناسی است که این علم خود نیز یکی از جوانترین رشته‌های علوم انسانی و اجتماعی است. در اینجا ما با امری دو بعدی مواجهیم یعنی از یک طرف در جامعه ما، دین به عنوان کهن‌ترین میراث سنتی شناخته می‌شود و از طرف دیگر مفهوم سرمایه اجتماعی به عنوان یکی از مفاهیم نوپه‌ور در علم جامعه‌شناسی مطرح می‌شود. لذا، نوشتار حاضر پیوندی میان مفاهیم سنتی و مدرن است.

جامعه‌شناسی دین به عنوان یکی از مهم‌ترین رهیافت‌های دین‌پژوهی مطالعه و بررسی دین از منظر جامعه‌شناختی را بر عهده دارد و بر این باور است که یکی از مهم‌ترین جنبه‌های یک دین، مشارکت پیروان آن دین در نیایش‌های جمعی و گروهی است. مشارکت دینی با فراوانی شرکت در مراسم عبادی اندازه‌گیری می‌شود و با وابستگی به سازمان‌های دینی مرتبط نظیر سازمان‌های خیریه مذهبی، گروه‌های جوانان و باشگاه‌های اجتماعی رابطه مثبت دارد (نورس و اینگلهارت، ۱۳۸۷) در این میان نماز جماعت به عنوان یکی از مناسک جمعی مذهبی نقش مهمی در فرهنگ اسلامی ما دارد. به‌طوری که فرهنگ اسلامی براساس زدودن منیّت‌ها و رهایی انسان از تنهایی و حصار خود، نماز جماعت را حایز اهمیت فراوان دانسته است. نماز جماعت سند انسجام مسلمانان و تبلور انضباط آن‌هاست و نمونه‌ای ارزنده از هماهنگی مسلمانان است. (نصر و همکاران، ۱۳۸۷)

مطالعات بسیاری بر نقش مؤثر مذهب و نهادهای مذهبی در تقویت و بهبود مناسبات و روابط اجتماعی و نیز در تکوین و تقویت سرمایه اجتماعی تأکید کردند. تمامی این مطالعات نشان دادند که افراد مذهبی حساسیت بیشتری نسبت به سایرین داشته و آمادگی بیشتری جهت کمک به دیگران دارند و نهادهای مذهبی با فراهم آوردن امکاناتی برای گردهمایی افراد و نیز سازماندهی فعالیت‌های خیریه به رشد سرمایه اجتماعی کمک قابل توجهی می‌کنند (وورمز، ۲۰۰۲، نقل از کاظمی پور، ۱۳۸۳). لذا ضرورت دارد که با کمک از آموزه‌های علمی به تبیین نقش نماز جماعت در بهبود روابط اجتماعی و افزایش سرمایه اجتماعی پرداخته شود. از این رو، در این پژوهش با کمک از آموزه‌های علم جامعه‌شناسی دین به تبیین نقش نماز جماعت در روابط و تعاملات اجتماعی می‌پردازیم. در واقع، هدف این بود تا نقش شرکت در نماز جماعت بر تعاملات و روابط اجتماعی را مورد مطالعه قرار دهیم.

* پست الکترونیک نویسنده مسئول: jamshid.mirzaei@ut.ac.ir

روش

این نوشتار پژوهشی بر مبنای روش پژوهشی اسنادی و با رویکرد جامعه‌شناسی دین نگاشته شده و تلاش شده که در حد بضاعت علمی نویسنده و آموخته‌های جامعه‌شناسی، به بررسی اسناد، مدارک و تحلیل‌های مختلف پرداخته شود و در تشریح و توضیح نظرات خود از نتایج و یافته‌های پژوهشی سایر پژوهشگران نیز استفاده شود.

نتایج

نماز جماعت از اهمّ مناسک مذهبی جمعی

علی‌رغم این که دین امری فردی و شخصی (به لحاظ مسئولیت فرد در قبال تکالیف و فرایض دینیش) است، فرد می‌تواند فرائض و واجبات دینی خود را به صورت فردی مانند نمازهای یومیّه انجام دهد اما اسلام تأکید خاصی بر نماز جماعت، نماز جمعه، و دیگر مناسکی دارد که اجتماع مومنان گردهم می‌آیند. در ثواب و اهمیت و منزلت نماز جماعت (به عنوان یکی از مناسک اجتماعی دین اسلام) همین بس که «اگر همه ملائک کاتب بشوند، و اگر همه آب دریاها مرکب بشوند، و اگر همه درختان قلم بشوند، باز هم نمی‌توانند ثواب و ارزش نماز جماعت را بنویسند.»

به راستی چه رازی در این کار نهفته است؟ چه فرقی میان دو نماز جماعت و فردی وجود دارد؟ با آنکه این دو در کمیت و کیفیت انجام، تفاوت چندانی ندارند، چرا شرع مقدس اسلام تأکید وافر بر نماز جماعت و انجام مناسکی مانند نمازهای عید فطر، دعای عرفه، عزاداری عاشورا به صورت جمعی دارد؟ «در اسلام، فردی‌ترین صورت عبادات و مناسک دینی جنبه اجتماعی و جمعی دارد. برای مثال نماز از آن جمله است که اقامه آن به جماعت سفارش شده است و از جمله کارکردهای اجتماعی آن، برطرف نمودن کدورت‌ها، بدبینی‌ها، نزاع‌ها و تقویت روح وحدت و اخوت مسلمانان و نزدیکی دل‌ها به یکدیگر است.» (اسفندیاری، ۱۳۸۸: ۵۷). نماز جماعت پیوند و ارتباطات مسلمانان را با یکدیگر تقویت می‌نماید، آنان را از تفرّد، اعتزال اجتماعی رها کرده و همبستگی اجتماعی میان آنان را تقویت می‌کند (فصیحی، ۱۳۸۶). مالدینوفسکی مردم شناس شهیر لهستانی می‌گوید: «مقدس‌ترین اعمال در یک مجمع دینی صورت پذیر است... واقعاً رفتار و منش معقول پیروان صدیق یک دین را هنگامی می‌توان در آنان مشاهده کرد، که مستمراً در مراسم دینی شرکت کرده، به درگاه معبود خود نماز می‌گذارند، قربانی می‌کنند، مناجات می‌کنند، یا ستایش وی را به جای می‌آورند» (واخ، ۱۳۹۰: ۴۰).

نسبت دین و نماز جماعت با روابط اجتماعی سرمایه اجتماعی

این نظریه ناظر بر این است که مردمی که غالباً با یکدیگر به عبادت می‌پردازند، احساس تعلق بیش تری به تشکیلات دینی می‌کنند، پیوستگی بیشتری به طیف وسیعی از گروه‌های اجتماعی در جامعه مدنی دارند، در مسائل محلی هم در کنار یکدیگر می‌ایستند و لذا اجتماعات را تقویت می‌کنند.» (نورس و اینگلهارت، ۱۳۸۷: ۴۴۰ و ۲۷۹). مطالعات بسیاری بر نقش مؤثر مذهب و نهادهای مذهبی در تکوین و تقویت سرمایه اجتماعی تأکید کرده‌اند. تمامی این مطالعات نشان داده‌اند که اولاً، افراد مذهبی حساسیت بیشتری نسبت به سایرین داشته و آمادگی بیشتری جهت کمک به دیگران دارند و ثانیاً نهادهای مذهبی با فراهم آوردن امکاناتی برای گردهمایی افراد و نیز سازماندهی فعالیت‌های خیریه به رشد سرمایه اجتماعی کمک قابل توجهی می‌کنند (وورمز، ۲۰۰۲ به نقل از کاظمی پور، ۱۳۸۳: ۱۲).

افراد متعددی مانند فوکویاما، گرلی، وارنر، روف و آمران از "دین" به عنوان عامل موجد سرمایه اجتماعی یاد نموده اند (شجاعی زند، ۱۳۸۱: ۴۸۵). مشخصاً در مورد دین اسلام، پارسونز معتقد است: در اسلام زمینه بروز سرمایه اجتماعی به خاطر جهت گیری مثبت آن به دنیا، جامعه، سیاست و تأکید فراوان بر مسئولیت‌های اجتماعی مومنان به مراتب بیشتر افزون‌تر و قدرتمندتر از ادیان دیگر است (پارسونز، ۱۳۸۹: ۷۰). چنان که هالن کروتز، رسترلند، و جان ول نیز به این مطلب اشاره نموده اند. (شجاعی زند، ۱۳۸۱: ۴۸۵ و ۴۸۶)

نماز جماعت چه نقش و تأثیری بر پیوندهای اجتماعی افراد دارد؟ فرض ما این بوده است که حضور و شرکت افراد در نماز جماعت موجب گسترش، بهبود و تقویت تعاملات و روابط اجتماعی آنان می‌شود. بین میزان حضور افراد در مساجد و نماز جماعت با سرمایه اجتماعی آنها رابطه مثبت و معنادار وجود دارد. حضور افراد در مراسم نماز جماعت می‌تواند تأثیر چشم گیری در افزایش سرمایه اجتماعی آنها داشته باشد. نتایج پژوهش‌های غربی‌ها در مورد کاهش سرمایه اجتماعی کشورها نشان می‌دهد که «کاهش میزان مذهبی بودن و نیز کاهش مشارکت افراد در فعالیت‌ها و مناسک جمعی مذهبی از عوامل اصلی کاهش فعالیت‌های خیریه به عنوان یکی از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی» یاد می‌کنند. (کاظمی پور، ۱۳۸۳: ۸۲).

رابرت ووتو پژوهشی در سال ۱۹۹۹ انجام داده و اظهار داشته است که در ایالات متحده کلیساروی (در آئین پروتستان) موجب ایجاد انواعی از شبکه‌های اجتماعی، هنجارها و روابطی می‌شود که به افراد و اجتماعات کمک می‌کند که به اهداف مهم دست یابند» (ووتو، ۲۰۰۲). پژوهشی در سال ۲۰۰۲ توسط کلاوس اوفه و سوزان فوش با عنوان «کاهش سرمایه اجتماعی» صورت گرفت. این تحقیق نشان داد که «دین باوری و تعهد دینی» رابطه مستقیمی با سرمایه اجتماعی دارد. به این دلیل که تشکلهای دینی نقش میانجی را در فعالیت‌های دینی ایفا می‌کنند. از آنجا که ادیان از نشست‌های عمومی و از مراسم و مناسک برخوردارند، باعث توسعه شیوه همکاری و آگاهی از مسائل اجتماعی می‌شوند و ادیانی که بیشتر از مناسک عمومی برخوردارند در افزایش سرمایه اجتماعی نقش بیشتری ایفا می‌کنند. پپیانوریس و رونالد اینگلهارت در کتاب خود که به نوعی تحلیل ثانویه «پیمایش ارزش‌های جهانی W.V.S» است به این نتایج رسیده اند که «حضور منظم در کلیسا، مسجد و معبد تأثیر معنی‌داری بر عضویت در سازمان‌های دینی نشان می‌دهد، نظیر داوطلب شدن برای کمک به مؤسسات خیریه مذهبی در انجام فعالیت‌هایشان، نوانخانه‌ها و باشگاه‌های اجتماعی. سازمان‌های مذهبی در بسیاری از مذاهب (نه همه آن‌ها) با تدارک محل گردهمایی‌ها، ایجاد ارتباط میان همسایگان و ترویج از خود گذشتگی، پیوندهای وابستگی به زندگی مدنی را تقویت می‌کنند. آن‌ها ارتباط رویاروی مردم با یکدیگر، روابط اجتماعی و شبکه‌های سازمانی که به ترتیب موجب اعتماد به یکدیگر و همکاری در امور اجتماعی می‌شوند را ترویج می‌کنند». (نوریس و اینگلهارت، ۱۳۸۷).

نتایج تحقیق ملاحسنی (۱۳۸۱) نشان می‌دهد که بین میزان سرمایه اجتماعی و نوع دینداری رابطه وجود دارد و همبستگی مثبت و معن‌داری بین آن‌ها برقرار است. یافته‌های پژوهشی محمد صادق مهدوی و همکاران (۱۳۸۸) نشان می‌دهد که متغیر دینداری به طور مستقیم بر اعتماد اجتماعی -یکی از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی- مؤثر است. یافته‌های پژوهشی امیر سیاهپوش (۱۳۸۷) در «فرا تحلیل مطالعات سرمایه اجتماعی در ایران» نتایج تعدادی از تحقیقات انجام شده مبین تأثیر بسیار بالای دینداری بر سرمایه اجتماعی است و هرچه دینداری افراد بیشتر می‌شود، میزان سرمایه اجتماعی آنان نیز افزایش می‌یابد. تحلیل ثانویه یافته‌های پژوهشی «دومین پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌ها» (۱۳۸۲) نشان می‌دهد که مشارکت اجتماعی در انجمن‌ها و مجامع سنتی همبستگی شدید و مثبت با شاخص‌های مذهبی دارد. شرکت در انجمن‌ها و مجامع سنتی بیش از هر چیز با شاخص تقید مذهبی بالا (۰/۲۳۹) ارتباط دارد و ۲۰/۰۴ درصد واریانس آن از جانب متغیرهای مذهبی تفسیر می‌شود که نشان دهنده تأثیر شدید متغیرهای مذهبی بر این حوزه است (دفتر طرح‌های ملی، ۱۳۸۴: ۱۱۰).

در پژوهشی که توسط شادی طلب (۱۳۸۲) در مورد «مشارکت اجتماعی زنان» انجام شده بود، وی پس از تفکیک و دسته بندی مشارکت -یکی از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی- به شش گونه مختلف، نوعی از مشارکت را «مشارکت انقلابی» نامیده است. «شرکت در نماز جمعه» بیشترین اهمیت را در ساخت این نوع مشارکت دارا است به عبارت دیگر عوامل اثرگذار بر این نوع مشارکت در درجه اول شرکت در نماز جمعه با ۰/۷۵ و در مراتب بعد «شرکت در نماز جماعت» با ۰/۶۶ نقش داشتند.

نتایج پژوهش‌های علوی (۱۳۸۲) نشان می‌دهد که ۴۶/۴۲ درصد پاسخگویان کاملاً موافقت که اقامه نماز جمعه باعث آگاهی فرد از مسائل و مشکلات روز جامعه می‌گردد. می‌توان آن را اینگونه تفسیر کرد که آگاهی‌های اجتماعی از سازه‌های سرمایه اجتماعی می‌باشند. پژوهش دیگری توسط سیداحمد فیروزآبادی با عنوان «سرمایه اجتماعی و عوامل مؤثر بر شکل گیری آن در شهر تهران» در سال ۱۳۸۴ صورت گرفته است. در این پژوهش، «دین باوری» و «تعهد دینی» (خواندن نماز و استمرار آن و حضور در جماعت) با سرمایه اجتماعی، همبستگی مستقیم معنی‌دار دارند. طبق یافته‌های این پژوهش، ۷ عامل به عنوان عمده‌ترین متغیرهای تأثیرگذار بر سرمایه اجتماعی شناخته شدند که مهم ترین آن‌ها شاخص تعهد دینی بوده است، دین باوری با سایر عناصر مفهومی سرمایه اجتماعی یعنی اعتماد نهادی، مشارکت‌های غیررسمی خیریه‌ای، مذهبی و همیارانه رابطه معنی‌دار مثبت دارد.

طبق یافته‌های حمیدیان (۱۳۸۹) «خیرخواهی و مهرورزی، هدایت‌یابی و صراط‌شناسی، دوست‌یابی و انس و الفت با دیگران، کسب نشاط و شادابی، مسئولیت‌پذیری و مشاوره‌دهی و مشاوره‌خواهی از طریق شرکت در برنامه‌های مسجد قابل حصول، تصحیح و تقویت می‌باشند» که بسیاری از موارد ذکر شده از اجزای سرمایه اجتماعی محسوب می‌شوند.

نتیجه‌گیری

مساجد و مجامع مذهبی محل‌هایی را برای تجمع افراد فراهم می‌کنند، افراد را نسبت به امور اجتماعی و عمومی آگاه می‌کنند، شبکه‌های اجتماعی غیررسمی دوستان، همسایگان، همکاران را ترویج می‌کنند و موجب ترغیب افراد به حضور در گروه‌های مشارکت طلب و خدمات انسان دوستانه نظیر مؤسسات خیریه می‌شوند.

مساجد و مجامع مذهبی در گرد هم آوردن گروه‌های مختلف درون اجتماعات، در ایجاد ارتباط و مواجهه مردم با یکدیگر، گسترش روابط چهره به چهره و شخصی، ایجاد روابط اجتماعی و شبکه‌های ارتباطی، افزایش اعتماد به یکدیگر و اعتماد بین‌فردی و همکاری در مسائل اجتماعی، در کاهش تفرقه‌های گروه‌های مختلف در اجتماعات کوچک، در تقویت روابط اجتماعی و شبکه‌های گروهی و همکاری در خصوص مسائلی که موجب نگرانی خاطر عمومی هستند، نقش مهمی را ایفا می‌کنند.

از آنجا که گردهمایی نمازگزاران در گروه‌های مختلف سنی، تحصیلی، طبقه اجتماعی، قومی با چندین بار حضور در طول روز و هفته در مساجد و نمازخانه‌ها برای فریضه نماز جماعت، به تدریج یک شبکه اجتماعی غیررسمی شکل می‌دهد و آن‌ها ضمن به جا آوردن تکالیف فردی دینی خود به شکل جمعی، از مشکلات هم با خبر می‌شوند، اعتماد اجتماعی میان آنان تقویت شده، روابط اجتماعی توسعه می‌یابد، پیوندهای اجتماعی افزایش و بهبود می‌یابد. در نتیجه افراد درمی‌یابند بسیاری از مشکلات فردی و جمعی‌شان با توانمندی برخی دیگر از نمازگزاران قابل حل است. در این میان، افراد از توانمندی‌ها و استعدادهای هم باخبر می‌شوند، می‌توانند گروه‌های خودیاری محلی با محوریت مسجد تشکیل دهند که همه به شکل‌گیری و توسعه و تقویت سرمایه اجتماعی می‌انجامد که نیاز مبرم امروز جامعه ماست.

منابع

- استونز، راب (۴). *متفکران بزرگ جامعه‌شناسی*. ترجمه مهرداد میردامادی (۱۳۹۰). تهران: نشر مرکز.
- اسفندیاری، محمد (۱۳۸۸). *بعد اجتماعی/اسلام*. قم: انتشارات صحیفه خرد.
- باربور، ایان (۴). *علم و دین*. ترجمه بهاء‌الدین خرمشاهی (۱۳۸۹). تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- پارسونز، تالکوت (۴). *ساخت‌های منطقی جامعه‌شناسی دینی وبر در عقلانیت و آزادی*. ترجمه یدالله موقنی و احمد تدین (۱۳۸۹). تهران: انتشارات هرمس.
- پوتنام، رابرت (۱). *دموکراسی و سنت‌های مدنی*. ترجمه محمد تقی دلفروز (۱۳۸۰). تهران: انتشارات روزنامه سلام.
- پیران، پرویز؛ موسوی، میرطاهر؛ شیانی، ملیحه (۱۳۸۵). *کارپایه مفهومی و مفهوم سازی سرمایه اجتماعی (با تأکید بر شرایط ایران)*. فصلنامه رفاه اجتماعی، ۴۴-۴۹.
- حمیدیان، برات (۱۳۸۹). *مسجد و نیازهای معنوی جوانان در مسجد، جوانان، چالش‌ها و راهکارها*. چکیده مقالات هجدهمین اجلاس سراسری نماز. تهران: انتشارات ستاد اقامه نماز.
- دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (۱۳۸۴). *شاخص‌های اجتماعی؛ تحلیل ثانویه پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان*. تهران: انتشارات طرح‌های ملی.
- دورکیم، امیل (۴). *صور بنیانی حیات دینی*. ترجمه باقر پرهام (۱۳۸۳). تهران: نشر مرکز.
- سیاهپوش، امیر (۱۳۸۷). *فرا تحلیل مطالعات سرمایه اجتماعی در ایران*. فصلنامه راهبرد فرهنگ، (۴)، ۹۹-۱۲۴.
- شارع پور، محمود (۱۳۸۰). *فرسایش سرمایه اجتماعی و پیامدهای آن*. مجله نامه انجمن جامعه‌شناسی ایران، (۴)، ۱۰۱-۱۱۳.
- شادی‌طلب، ژاله (۱۳۸۲). *مشارکت اجتماعی زنان*. فصلنامه پژوهش زنان، ۱، ۱۴۱-۱۷۶.
- شجاعی‌زند، علی‌رضا (۱۳۸۱). *عرفی شدن در تجربه مسیحی و اسلامی*. تهران: نشر باز.
- شجاعی‌زند، علی‌رضا (۱۳۸۸). *جامعه‌شناسی دین (۱)*. درباره موضوع. تهران: نشر نی.
- رابرتسون، یان (۴). *درآمدی به جامعه*. ترجمه حسین بهروان (۱۳۸۶). مشهد: انتشارات بهینه.
- فصیحی، امان ... (۱۳۸۶). *دین و سرمایه اجتماعی*. فصلنامه معرفت، ۱۳۸۶، ۷۹-۱۰۰.
- فیروزآبادی، سیداحمد (۱۳۸۴). *سرمایه اجتماعی و عوامل مؤثر بر شکل‌گیری آن در شهر تهران*. رساله دکتری. رشته جامعه‌شناسی. دانشگاه تهران. دانشکده علوم اجتماعی.
- علوی، سیدحمیدرضا (۱۳۸۲). *بررسی وضعیت و عوامل مرتبط با بهداشت روانی، نگرش و رفتار دینی دانشجویان و دانش‌آموزان شاهد شهر کرمان*. طرح پژوهشی چاپ نشده. اداره کل بنیاد شهید استان کرمان.
- علوی، سید حمیدرضا (۱۳۸۵). *عوامل مرتبط با اقامه نماز در دانش‌آموزان دبیرستان و دانشجویان دانشگاه‌های شهر کرمان*. فصلنامه تربیت اسلامی، ؟، ۱۴۱-۱۷۴.
- کاظمی‌پور، عبدالمحمد (۱۳۸۳). *سرمایه اجتماعی در ایران*. تهران: انتشارات طرح‌های ملی.
- کلمن، جیمز (۴). *بنیادهای نظریه اجتماعی*. ترجمه منوچهر صبوری (۱۳۹۰). تهران: نشر نی.
- ملاحسنی، حسین (۱۳۸۱). *بررسی رابطه بین میزان سرمایه اجتماعی و نوع دینداری در بین دانش‌آموزان سال سوم دبیرستان در استان گلستان*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. رشته جامعه‌شناسی. تهران: دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده علوم انسانی.

مهدوی، سید محمد صادق، ادریسی، افسانه و رحمانی خلیلی، احسان (۱۳۸۸). بررسی تاثیر دینداری بر اعتماد اجتماعی شهروندان تهرانی. فصلنامه تحقیقات اجتماعی/ایران علوم.

میرزایی، جمشید (۱۳۹۵). دین در قلاب جامعه‌شناسی. تهران: انتشارات نظری.

نصر، احمد رضا؛ معین پور، حمیده؛ عریضی، حمیدرضا و باقری، زهره (۱۳۸۷). بررسی فراتحلیلی عوامل مؤثر بر جذب و شرکت دانش آموزان در نماز جماعت مدارس. فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، ۲، ۶۲-۸۶.

نوریس، پیپا و اینگلهارت، رونالد (؟). مقدس و عرفی؛ دین و سیاست در جهان. ترجمه مریم وتر، (۱۳۸۷). تهران: انتشارات کویر.

واخ، یواخیم (؟). جامعه‌شناسی دین. ترجمه جمشید آزادگان (۱۳۹۰). تهران: انتشارات سمت.

همیلتون، ملکم (۱۳۹۰). جامعه‌شناسی دین. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: نشر ثالث.

Berger, p. (1973). *The Social Reality of Religion*. Harmonds worth: Penguin.

Durkheim, E. (1915). *The Elementary Forms of the Religion life*. London: Allen and Unwin.

Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York, Simon & Schuster.

Wuthnow, R. (2002). Religious involvement and status-bridging Social capital. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 41, 669-675.